

Особливості процесу номінації орнітальної лексики в українській, російській, німецькій та англійській мовах

Л. В. Дробаха

Розглядаються питання, які розкривають сутність процесу номінації, його зв'язок з минулим і сьогоденням. Наголошується, зокрема, на ролі етимологічного аналізу, який надає можливість виявити походження слова і простежити певний, іноді прихований, взаємозв'язок між мовами. Поряд з цим на прикладах демонструються деякі значні особливості словотворення, які характеризують певну мову.

The article deals with the questions of the essence of the calling's process, its connection with the past and the present. Attention is payed to the role of the etymological analysis by means of which it is possible to reveal the origin of a word and to trace a certain connection between languages. At the same time some significant peculiarities of the word - formation are demonstrated through examples and characterize a language.

В лексикології однією з важливих проблем є визначення походження слова, яким чином воно утворилося, походить з даної мови або запозичене з інших. Велику роль у становленні і подальшому розвитку мови відіграє людський фактор. Як зазначав О. О. Потебня, за допомогою слова людина пізнає те, що вже було в її свідомості. «Вона одночасно й творить новий світ з хаосу вражень, і збільшує свої сили для розширення меж цього світу» (8, с. 116). Знайомлячись і вивчаючи предмети і явища оточуючого світу, людина, в свідомості якої закладаються поняття про них, дещо по - своєму їх диференціює і узагальнює, відображаючи згодом своє бачення і розуміння у мові. «Саме в мові і дякуючи мові, людина конститується як суб'єкт, бо ж тільки мова надає реальність, свою реальність, яка є властивість бути, - поняттю «ego» - «моє я» (Бенвенист, с. 293). Таким чином, вторинний характер людського пізнання, як стверджує Г. В. Колшанський, пояснюється мовним позначуванням, що представлене в окремому мовному елементі - знаку - і втілюється за законами номінації, є вторинним існуванням речі, по своїй суті адекватним відображенням цієї речі (5, с. 7).

Беручи до уваги вище зазначене, не можна не погодитися з думкою про те, що «в акті номінації отримують назву лише ті реальні чи фіктивні об'єкти, на які спрямована діяльність людини» (Кубрякова, с. 37). З розширенням і розвитком діяльності людей пов'язані і певні поступові зміни у мові. Так, окремі, раніше створені слова, з часом втрачають свою актуальність і переходять до розряду застарілих, тому що реалії, які вони позначають, витісняються новими і більш сучасними. Але незважаючи на зміни, які

виявляються у мові, її сучасний розвиток, тобто у синхронії, пов'язаний з діахронічним, оскільки ті нові мовні факти, що виникають у проміжках процесу удосконалення тієї чи іншої мови, містять в структурі те, що було раніше набуто. «В лінгвістиці (тобто прагматичному мовознавстві, як такому) більшість пояснень причинного зв'язку мовних фактів виходить за межі даного (наприклад, сучасного нам) стану мови, що розглядається, оскільки причина явища звичайно виявляється такою, що належить мові минулих поколінь» (Поливанов, с. 17). Отже, коли виникає необхідність або зацікавленість щодо походження того чи іншого слова, то дуже часто при аналізі виявляється, що корені певної назви беруть свій початок і тягнуться з далекого минулого.

В різних сучасних мовах зустрічаються слова, назви яких мають прозору мотивацію, і такі, назви яких не можна зрозуміти без спеціального етимологічного аналізу. До перших в ЛСГ орнітальної лексики відносяться, наприклад, в українській мові - «буревісник», «горіхівка», «жовтобрюха», «очеретянка», «деревоклюй», «дубоніс»; в російській - «кедровка», «мухоловка», «осоед», «серпоклюв», «зеленушка», «нырок»; в німецькій - «die Haubenlerche» (die Haube - чуб; чубатий жайворонок), «die Zwergmöwe» (der Zwerg - карлик; маленька чайка), «das Rotkehlchen» (дослівно «червоне горличко», малинівка), «der Schwarzhalstaucher» (schwarz - чорний, der Hals - шия, tauchen - ниряти; нирок з чорною шиєю), «der Fischadler» (der Fisch - риба; орел, що живиться рибою), «die Silbermöwe» (das Silber - срібло; срібляста чайка); в англійській - «woodcock» (wood - ліс; лісний півень), «golden eye» (дослівно «золоте око»; гоголь), «redstart» (дослівно «червоний хвіст»; горихвістка), «sea eagle» (sea - море; морський орел), «blackcock» (чорний півень; самець чорного тетерева), «crossbill» (дослівно «перехрещений дзьоб»; шишкар) та подібні.

В поданих прикладах чітко простежується етимологічна мотивація, оскільки кожна з назв містить в собі одне чи декілька із вже існуючих слів і це полегшує розуміння мотивованості назви та дає характеристику однієї з особливостей певного птаха (його зовнішнього вигляду, місця розповсюдження, поведінки тощо).

Поряд з легко зрозумілими назвами існують, як було сказано, такі, для визначення походження яких виникає потреба в зверненні до етимологічних словників. Можна навести приклади таких назв, розділивши їх на три групи: 1) мотивовані певною особливістю птаха; 2) запозичені; 3) утворені власними резервами мови.

Прикладами назв *першої групи* є такі, що мають звуконаслідувальний характер мотивації: в українській мові вівчарик 'похідне утворення від *вівця*;

назва зумовлена, очевидно, специфічним звуком, схожим на бекання овець, який утворюється крильми бекаса під час польоту' (9, с. 390), гагара 'звуконаслідувальне утворення, пов'язане з *гагати*' (9, с. 448), гайворон 'утворене з основи дієслова *га(j)*, що виступає як *гаяти* «каркати» і іменника *корнь* «ворон»' (9, с. 451), гоголь 'псл. *gogoľ*; звуконаслідувальне утворення, пов'язане з *гоготати*' (9, с. 543), грак 'звуконаслідувального походження від *гракати* «каркати»' (9, с. 582), деркач 'утворення від звуконаслідувального слова *деркати*, пов'язаного з вигуком *дер*, що імітує крик птаха' (9, т. II, с. 40), качка 'очевидно, звуконаслідувальне утворення, пов'язане з вигуком *ках*, що відтворює крик качки' (9, т. II, с. 409).

В російській мові назви «гагара», «гоголь» співпадають за походженням з відповідниками української мови, що пояснюється спорідненістю цих мов, які розвинулися із спільної прамови. Цікавими прикладами в російській мові є: жаворонок 'друга частина від *ворон*, а перша, очевидно, містить звуконаслідування, пов'язане чергуванням голосних з рос. - цслав. *гаврань* «ворон» (10, т. II, с. 32), скворец 'від *сквересть* «пташиний крик» (10, т. III, с. 637), удод 'рос. - цслав. *въдодъ* - звуконаслідувальне' (12, т. IV, с. 149), чайка 'праслав. *čajьka* утворене через наслідування крику *kē*' (10, т. IV, с. 311), чирик 'пов'язують як звуконаслідувальне з *чирикать*' (10, с. 366). Прикладами ж цього порядку в германських мовах є: нім. der Reiher 'mhd. *reiger*, nhd. *Reiher*, через свій хрипливий крик' (11, с. 593), der Kauz 'mhd. *kūze* «крикливе горло»' (11, с. 360), die Krickente 'через крик самця навесні *krlik*' (11, с. 405); англ. cock 'назва виникла в англ. мові XIII - XV ст. *cok* через крик птаха' (12, с. 97), turtle - dove 'від лат. *turtur*, імітативне слово, відповідає повторенню *tur*, вжито для вираження воркування голуба' (12, с. 576), curlew 'фр. *corlieu* - названа через крик' (12, с. 124), quail 'фр. *quaille* - через шум, що робить птах' (12, с. 424).

Етимологічний аналіз надає можливість виявити походження певного слова. Будучи незрозумілим на перший погляд, в процесі пошуку воно вказує на те, що існуюча тепер назва є однією з ланок ланцюжка її становлення, що тягнеться з минулих часів.

Щодо мотивованості слова слушною є думка про те, що «в різних мовах вона має неоднакову кількісну характеристику. Як зазначає Ульман, кількісний аспект мотивованості мови залежить від її упорядкування, кількості запозичених слів у словнику. В цьому плані англійська мова характеризується меншою мотивованістю, ніж німецька і російська мови, в яких значно продуктивніший словотвір, ніж семантичний шлях розвитку словника» (Зеленецький, с. 190). Виходячи з аналізу назв *другої групи* виявляються факти наявності в англійській

мові в порівнянні з українською, російською та німецькою мовами більшої кількості запозичень.

Якщо розглянути, наприклад, в процентному відношенні кількість запозичених слів даної ЛСГ в зазначених мовах з французької мови, то англійська серед цих мов матиме більший процент (приблизно 70% від даної кількості). Порівняймо: рос. бекас, колибри; укр. альбатрос, бекас, марабу, колибри; нім. die Bekassine, der Kolibri, der Marabu, der Kormoran, der Papagei; англ. marabou, cormorant, petrel, pigeon, bustard, curlew, cuckoo, buzzard, oriole, merlin, gyrfalcon, pelican, parrot, jay, falcon, magpie, ostrich, martin, hoopoe, pheasant, heron.

З латинської мови були запозичені укр. індик та рос. индюк (через посередництво польської мови від лат. (*p̄ā v̄ō*) *indicus*), укр. ібіс, райський птах та рос. ибис, райская птица (через посередництво німецької мови від лат. *ibis*, лат. *avis paradisea*), рос. гриф (від лат. *gryps*), канюк (лат. *cicōnia*), стрепет (лат. *strepō*); нім. der Ibis, der Fasan (лат. *phāsiāna avis*), der Караун (лат. *capo*), der Paradiesvogel; англ. turtle - dove (лат. *turtur*), vulture (лат. *vultur*), ibis, capon, peacock (лат. *p̄āuo*), drake (лат. *draco*), tomtit (лат. *Tom* і *Tit*), oriole (лат. *aureolus* - золотий), gyrfalcon (лат. *falco*), falcon (лат. *falcōnem*). В процесі аналізу стає очевидним те, що «як стверджують самі англійці, якщо взяти латинський словник, покласти на нього французький і німецький словники і додати словники західних і східних народів, то отримуємо в результаті англійський словник; така мова легко і просто «привласнює», «всмоктує в себе» іноземні слова, в тому числі і реалії» (Влахов, с. 101).

Процес запозичення не завжди пов'язує тільки дві мови, а й більше, з яких певні виконують посередницьку роль. Таким чином, стверджуючи, наприклад, що назва «пелікан» запозичена з німецької мови, крапка в цьому випадку не ставиться, бо до німецької мови ця назва прийшла з латинської, була утворена від лат. *pelicanus*. При порівнянні аналізованих слов'янських і германських мов виявляється те, що слов'янські назви, які належать до орнітальної лексики, відсутні в німецькій та англійській мовах на противагу германським, які зустрічаються в українській та російській мовах. Наприклад, укр. ківі запозичено з англійської мови (kiwi), а з німецької - укр. гриф 'запозичене через посередництво польської мови з середньо - верхньо - німецької, в якій форма grif(e) походить від давньонім. grif(o) «хижий птах»' (9, с. 597), мева (die Möwe); укр. та рос. вальдшнеп (die Waldschnepfe), каплун (der Караун), гаршнеп (die Haarschnepfe), какаду (der Kakadu), кондор (der Kondor); рос. дупель 'з нім. duppelt, Doppelschnepfe' (10, с. 554), павлин 'очевидно через середньо - нижньо - німецьке raw(e)lûn, ниж. - нім. rawenhöhn

«самка павича», що було наближене до франц. *rawillon*, тому що пава розпускає свій хвіст подібно шатру» (10, т. III, с. 182), пеликан 'через посередництво нім. мови *Pelikan* від лат. *pelicanus*' (10, т. III, с. 230), ремез 'запозичене через польську мову з німецької *Riedmeise*' (10, т. III, с. 467), страус 'через ново - верхньо - німецьке *Strauss*, сер. - ниж. - нім. *strûs* з ср. - лат. *strutio*' (10, т. III, с. 771), чиж 'середньо - верхньо - німецьке *zîse* «чиж»' (10, т. IV, с. 360).

Третю групу складають слова, певна кількість яких існує в кожній мові, які не були запозиченими з інших мов, а утворені її власними резервами. «Використання словотвірних засобів в кожній мові відрізняється самобутністю і своєрідністю, що є результатом відбірковості в їх вживанні, що продиктована внутрішніми потребами мови» (Вендина, с. 153). Наприклад, укр. *водмороз* 'складне слово, утворене з основ іменників *вода* і *мороз*; назва пояснюється тим, що частина цих птахів під час морозу залишається на незамерзаючих річках; *волоочок* 'складне слово, утворене на основі словосполучення *волове очко*; назва зумовлена, очевидно, круглою формою і надзвичайно малим розміром птаха' (9, с. 415); *глухар* 'похідне утворення від *глухий*; підставою для назви є спостереження, що цей птах у певний момент під час токування глухне' (9, с. 530); *горіхівка* 'свою назву птах дістав за те, що живиться буковими, кедровими горішками й горіхами ліщини' (9, с. 568); *кропив'янка* 'похідне утворення від *кропива*; назва зумовлена тим, що птах живе і робить гнізда в чагарниках і кущах' (9, т. III, с. 104); *мартин* 'результат перенесення на птаха власного імені людини, очевидно, під впливом західно - європейських мов' (9, т. III, с. 401).

В російській мові при словотворенні важливу роль відіграє суфіксація. Наприклад, рос. *горихвостка* 'від *гореть* і *хвост*'; *горлиця* 'др. - русск. *гърлица*, похідне від *гърдлд* (горло) - назва за формою зобу' (10, с. 441); *дятел* 'русск. - цслав. *дятль*; праслав. *detьlь* з *dybьtьlь* «довбучий» зі стар. дисиміляцією' (10, с. 562); *зяблик* 'можливо від *зябнуть*, тому що зяблик з'являється вже з першим розтаванням снігу, і відлітає тільки з початком зими' *квочка* 'від *квокать*' (10, т. II, с. 220); *петух* 'спочатку «певец» від *петь*, *пою*; *петя* «*петух*» пояснюється впливом зменьш. *Петя* від *Пётр*' (10, т. III, с. 253).

В німецькій мові одним з найпоширеніших засобів словотвору є утворення *комполитних слів*, в яких одне слово може складатися з двох, трьох і більше слів. Орнітальна лексика не є виключенням і містить велику кількість прикладів таких слів, де назви мотивовані певними особливостями птаха. Наголос в німецькій мові відіграє важливу роль і падає на ту частину складного слова, яка відображає головну особливість денотату. Наприклад, в назві «*die 'Ohrenlerche*» наголос падає на перше слово (*die Ohren* - вуха), оскільки

важливим є те, що це не просто жайворонок, а саме «вухатий жайворонок». Наголошення першої частини складного слова є закономірним явищем в даній мові, наприклад: die 'Feldlerche (das Feld - поле) - польовий жайворонок; die 'Felsenschwalbe (der Fels - скеля) - гірська ластівка; die 'Gartenammer (der Garten - сад) - садова вівсянка; die 'Lachmöwe (lachen - сміятися) - чайка, крик якої нагадує сміх і т. п.

Отже, для того, щоб розмежувати види певного птаха, до назви додається ознака, що характеризує даний вид і є особливою, яка відрізняє його від інших. Наприклад, при позначенні видів дятла в німецькій мові шляхом композитування до слова «der Specht» додані прикметники, які відображають колір забарвлення, в даному випадку, конкретного виду дятла: der Buntspecht - дятел з строкатим забарвленням, der Grauspecht - з сірим, der Grünspecht - з зеленим, der Schwarzspecht - з чорним. Такий компонент, наприклад, як «Zwerg» (перекладається як «карлик») вказує на невеликий розмір певного птаха і при перекладі визначає його як: der Zwergschwan - невеликий лебідь, найменший представник серед лебедів; der Zwergtaucher - найменший представник серед нирків; der Zwergadler - серед орлів; die Zwergmöwe - серед чайок; die Zwergdommel - серед чапель; der Zwergschnäpper - серед мухоловок; die Zwergschnepfe - серед бекасів і т. п. Також цікавими прикладами словотвору в даній лексиці є композитні слова, які складаються з трьох слів і яскраво демонструють властивість німецької мови утворювати слова з «достатньою кількістю інформації», яка в інших мовах передається декількома словами: das Alpenschneehuhn, der Alpenstrandläufer, der Bruchwasserläufer, der Berglaubsänger, die Brandseeschwalbe, der Dreizehenspecht, der Eissturmvogel, der Flußregenpfeifer, der Drosselrohrsänger, der Fichtenkreuzschnabel, der Gold-regenpfeifer, die Küstenseeschwalbe, der Rauhfußfalke, der Regenbrachvogel, das Sommergoldhähnchen, das Tümpfelsumpfhuhn і т. п.

В англійській мові поширеним є явище конверсії. В ній є велика кількість іменників, які мотивовані з дієсловом одним коренем і співпадають з його неозначеною формою. Наприклад, англ. spire - бекас, стріляти бекасів; cuckoo - зозуля, кувати, постійно повторювати; parrot - папуга, розмовляти чи повторювати як папуга; owl - сова, діал. вести нічний спосіб життя, блукати у темряві; duck - качка, пірнати; hawk - яструб, полювати з яструбом.

Таким чином, процес номінації має свої певні закономірності, які є дещо подібними в аналізованих мовах, а також і своєрідними у кожній з них. Українська та російська мови, будучи спорідненими, не виявляють при цьому суттєвих розбіжностей. В порівнянні з німецькою мовою, остання характеризується більшою конкретністю при утворенні назв, що досягається

шляхом композитування. В свою чергу, англійська мова, в порівнянні з аналізованими мовами, має набагато більшу кількість запозичень, що є однією з її характерних особливостей. Саме розбіжності між мовами є тим привертаючим увагу явищем, яке особливо слід враховувати при вивченні будь - якої іноземної мови.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика. - М.: Прогресс, 1974.
2. Вендина Т. И. Дифференциация славянских языков по данным словообразования. - М.: Наука, 1990.
3. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. - М.: Международные отношения, 1980.
4. Зеленецкий А. Л., Монахов П. Ф. Сравнительная типология немецкого и русского языков. - М.: Просвещение, 1983.
5. Колшанский Г. В. Контекстная семантика. - М.: Наука, 1980.
6. Кубрякова Е. С. Номинативный аспект речевой деятельности. - М.: Наука, 1986.
7. Поливанов Е. Д. Труды по восточному и общему языкознанию. - М., 1991.
8. Потебня А. А. Эстетика і поетика слова. - К.: Мистецтво, 1985.
9. Етимологічний словник української мови. - К., 1982 - 1989.
10. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. - М.: Прогресс, 1986.
11. Kluge F. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. - Walter de Gruyter - Berlin - New York, 1975.
12. A concise etymological dictionary of the English language. - New York: Capricorn Books, 1963.

Відомості про автора

Дробаха Лариса Валеріївна - аспірантка Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Коло наукових інтересів - історично - порівняльне мовознавство.